

УДК 378.016:808.5](477)

Олена Щербакова,
кандидат філологічних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
відділу лідерства та інституційного розвитку вищої освіти
Інституту вищої освіти НАПН України

ДУХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЦІННІСНО ЗОРІЄНТОВАНОЇ РИТОРИКИ У ФОРМУВАННІ РИТОРИЧНОГО ІДЕАЛУ СЬОГОДЕННЯ: СУТНІСТЬ І ЗАВДАННЯ

У статті викладено важливі аспекти вивчення духовного потенціалу ціннісно зорієнтованої риторики – духовного красномовства – у формуванні риторичного ідеалу сьогодення. Зауважено на сутності й завданнях досліджуваного питання з огляду на непересічне значення традицій класичної вітчизняної риторичної спадщини, що займають провідне місце при підготовці майбутніх філологів, філософів, журналістів, істориків, педагогів, священиків. Враховано досвід риторикознавчої роботи авторки зі студентами Київського національного університету імені Тараса Шевченка та слухачами Вищих Свято-Володимирських православних богословських курсів у світлі християнських цінностей; розкрито головні принципи побудови навчального посібника «Основи риторики» (К., 2014).

Ключові слова: риторика, навчальний курс «Основи риторики» (К., 2014), духовний потенціал ціннісно зорієнтованої риторики, духовне красномовство, риторичний ідеал сьогодення, традиції вітчизняної класичної риторичної спадщини, елітарна риторична особистість початку ХХІ ст.

В статье изложены важные аспекты изучения духовного потенциала ценностно-ориентированной риторики – духовного красноречия – в формировании риторического идеала современности. Внимание акцентируется на сущности и задачах исследуемого вопроса с учётом значимости традиций классического отечественного риторического наследия, которые занимают центральное место при подготовке будущих филологов, философов, журналистов, историков, педагогов, священников. Учтён опыт риторикovedческой работы автора со студентами Киевского национального университета имени Тараса Шевченко и слушателями Высших Свято-Владимирских православных богословских курсов в свете христианских ценностей; раскрыты главные принципы построения учебного пособия «Основы риторики» (К., 2014).

Ключевые слова: риторика, учебный курс «Основы риторики» (К., 2014), духовный потенциал ценностно-ориентированной риторики, духовное красноречие, риторический идеал современности, традиции отечественного классического риторического наследия, элитарная риторическая личность начала ХХІ ст.

The author of the article presents the important aspects of studying the spiritual potential of value-oriented rhetoric – spiritual eloquence – for forming a modern rhetoric ideal. The researcher comments on the nature and the main objectives of the issue under investigation taking into account the great importance of the traditions of the national classical rhetoric heritage which play a significant role in teaching future philologists, philosophers, journalists, historians, teachers and priests. The scientist shares her personal experience of teaching rhetoric to students at Kyiv National Taras Shevchenko University and students at St. Volodymyr orthodox theological courses as far as Christian values are concerned.

Key words: *rhetoric, the spiritual potential of value-oriented rhetoric, spiritual eloquence, a modern rhetoric ideal, the traditions of the national classical rhetoric heritage.*

Постановка проблеми. Із-поміж багатьох важливих напрямків у сучасному осмисленні стану й актуальних проблем щодо підвищення ефективності викладання риторикознавчих дисциплін (риторики загальної та професійно зорієнтованої) у вищій школі України є вивчення духовного потенціалу ціннісно зорієнтованої риторики у формуванні риторичного ідеалу сьогодення. Це питання корелюється з іншим – історично сталим у національній культурі уявленням про те, яким має бути зразок для людини-християнина – носія елітарного типу мисленнево-мовленневої діяльності, для котрого позитивним надзавданням є ціннісні орієнтири: релігійні (Бог-Творець, Пресвята Трійця, Слово, Буква і Дух, святі угодники Божі, християнські чесноти), моральні (правда, справедливість, щастя, любов), загальнолюдські (творчість, радість, добро, краса), особистісні (чесність, порядність, гідність), фахові (професіоналізм, компетентність, старанність, вимогливість до себе), повсякденні (повага до людей, турбота про ближніх й ін.). Тож, у процесі формування риторичного ідеалу сьогодення, непересічне значення посідає вивчення духовного потенціалу ціннісно зорієнтованої риторики – духовного красномовства, як одного з найважливіших для розуміння запропонованої проблематики жанрів ораторської діяльності (різновидів усних публічних виступів), аби ефективно реагувати на виклики часу тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. До дотичних аспектів цієї актуальної риторикознавчої проблематики зверталися такі сучасні вітчизняні науковці-ритори, як (далі – прізвища за абеткою. – О. Щ.): Володимир Аннушкін, Олександр Волков, Олександра Ворожбітова, Наталя Іполітова, Зоряна Куньч, Любов Мацько, Світлана Меньшеніна, Анна Михальська, Юрій Рождественський, Андрій Романенко, Галина Сагач, Ольга Сиротиніна, Олександр Сквородніков, Йосип Стернін, Любов Туміна, Марія Хлебнікова, Ганна Юр'єва й ін. У

своїх наукових і навчально-методичних розробках [1–13] 2000–2014 рр., авторка поданої статті постійно звертається до багатогранності принципів і цінностей викладання риторики у вищих закладах освіти, аналізує важливі компоненти досліджень риторики як синтезу науки та мистецтва переконання живим усним словом – з її інтегративними скарбами і можливостями різноспрямованого впливу на сучасну комунікативну аудиторію, підкреслює значення риторики в системі вищої гуманітарної освіти як дорогоцінного надбання багатьох вишів – світських і духовних, висвітлює міждисциплінарні підходи до цієї проблематики, обґрунтовує необхідність викладання риторики (загальної та професійно орієнтованої) як самостійної інтегративної дисципліни соціально-гуманітарного циклу у ВНЗ України.

Маємо на меті викласти важливі аспекти вивчення духовного потенціалу ціннісно зорієнтованої риторики у формуванні риторичного ідеалу сьогодення. Зосередимо увагу на сутності й завданнях досліджуваного питання з огляду на непересічне значення традицій вітчизняної риторикознавчої спадщини, яка займає центральне місце при підготовці майбутніх філологів, філософів, журналістів, істориків, педагогів, священиків. У викладі посилатимемося на досвід роботи зі студентами Київського національного університету імені Тараса Шевченка та слухачами Вищих Свято-Володимирських православних богословських курсів у світлі християнських цінностей, а також спиратимемося на результати попередніх авторських розробок з означеної проблематики, зокрема на проект навчального посібника «*Основи риторики*» (К., 2014).

Упродовж комплексного дослідження з осмислення стану й актуальних проблем підвищення ефективності викладання риторикознавчих дисциплін – риторики загальної та професійно зорієнтованої, – у вищій школі України на основі компетентнісного підходу попередньо нами зауважувалося на тому, що, за умови осмисленого й цілеспрямованого вивчення студентами риторики відбувається поступове формування елітарної риторичної особистості початку ХХІ ст. У своєму розвитку майбутній оратор неодмінно постає перед вибором риторичного ідеалу – свого власного уявлення про найвищу досконалість, що як взірець і найвища мета, визначатиме його подальший спосіб спілкування і характер риторичної взаємодії. Зважувалося й на те, що із запропонованих викладачем риторикознавчих принципів і цінностей цього мінливого світу, справжній студент, свідомий набути до своїх природних психофізичних даних достатній арсенал професійних якостей, гортатиме сторінки історії вітчизняної і зарубіжної культури у пошуках утрачених смислів (Букви і Духу Слова), виробляючи свої критерії оцінки істинності тих чи інших положень (Закону і Благодаті). Від самого початку він спиратиметься на образи найвидатніших ораторів античності й інших промовців і проповідників, життєдіяльність яких мала незаперечний вплив на становлення світської та церковно-богословської риторики. Затим повсякчас долатиме внутрішні застереження і зовнішні перешкоди в

обстоюванні своїх ідеалів, чи не щохвилини відчуваючи на собі впливи раціонального і чуттєвого, звичайного і дивовижного, повсякденного і сокровеного, маніпулятивного й істинного, слабкодухого і відважного, зневажливого та довірливого, огидного і прекрасного, необізнаного та мудрого, – усієї різнобічної палітри немінучих проявів ораторської життєдіяльності. Тож і від викладача потребуватиметься неабияка мужність, аби встояти перед запитом претендентів до світової еліти.

У меті поданої публікації визначено опертя на результати попередніх авторських розробок з означеної проблематики (їх уже понад 100), зокрема на проект навчального посібника «Основи риторики» (К., 2014). Запропонована робота, є другою авторською навчальною розробкою з дисципліни «Основи риторики» для слухачів ВСВПБК – доопрацьованою і переробленою (порівняно з попередньою – «Основи педагогічної риторики» (К, 2006/2007 рр.) [8]. Це один з оптимальних варіантів програми з риторикознавчої дисципліни, що майже десятиліття як уводиться до загального плану цього закладу духовної освіти й стоїть на стику богословсько-місіонерських, спеціально педагогічних та культурологічних дисциплін. При викладанні основ риторики важливими є морально-етичні аспекти вивчення цілей, завдань і можливостей цієї дисципліни як риторики гармонізуючого діалогу. Тому питання «як говорити?» залишається визначальним у такій діяльності. Адже завдання християнського оратора – не вразити зовнішніми ефектами, а переконати слухачів в істинності Учення Божого, виявляючи подвижницьку готовність стверджувати й захищати вищі духовні цінності (ідеали) рідного народу та покликаність усім своїм життям проповідувати Слово Боже.

Мета цієї дисципліни – допомогти потребуючим – майбутнім богословам, місіонерам і педагогам – в опануванні головних засад риторики, що розглядаються у світлі відроджуваних традицій православної педагогіки й сприяють риторичній підготовці професійно компетентних і творчо обдарованих особистостей, які мають майстерно володіти знаннями науки й мистецтва Живого Слова – найважливішого засобу багатоманітного і різноспрямованого впливу на розум, душу і волю сучасної комунікативної аудиторії. Чимала увага при цьому приділятиметься практичним вимогам до професійного спілкування і публічного мовлення слухачів, аби кожен із них навчився реалізовувати й самоудосконалювати власний творчий потенціал.

Її завдання визначені наступним чином:

- познайомити слухачів курсів з основами теоретико-історичних знань про риторику та ораторське мистецтво (красномовство) як універсальну царину професійної і творчої діяльності православних богословів, місіонерів і педагогів;
- розкрити творчу сутність, духовні та методичні засади риторичної дисципліни, її місце і значення у системі соціокультурних, богословсько-місіонерських, педагогічних та історіософських знань на межі століть і тисячоліть;
- визначити шляхи вдосконалення та складники взаємо-

проникнення педагогічної й риторичної майстерності православної людини як необхідних передумов їхньої компетентності при роботі у різних жанрах словесної дії (усного публічного мовлення);

- підкреслити важливість уваги до власної риторичної культури та етики як вияву християнської любові до своїх учнів, керуючись святоотецькими настановами, порадами й застереженнями щодо стосунків із ближніми;

- дати уявлення про головні риси християнського риторичного ідеалу, що історично складався і формувався упродовж останніх двох тисячоліть та набуває усе більшої актуальності за сучасних умов;

- надати можливість бажаючим набутти чуттєвого досвіду в опануванні цією дисципліною під час факультативних занять – «Зустріч з риторикою любові, добра й милосердя» – у створеному викладачкою Авторському центрі риторичної культури (творча майстерня «Риторика любові, добра, милосердя»), робота якого ґрунтується на засадах християнської культури та етики й проводиться благодійно у руслі відродження християнських цінностей у системі вітчизняної гуманітарної освіти та виховання підростаючого покоління;

- запропонувати бажаючим для самостійного опрацювання чималий вибір рекомендованої літератури, враховуючи широкий спектр їхніх інтересів і потреб до вивчення дисципліни й виділяючи з-поміж загального переліку обов'язкову, основну, додаткову, віроповчальну, душекорисну, енциклопедичну й довідниково-словникову, хрестоматійну та факультативну літератури.

Тематика лекційних занять, що передують висловом свт. Ігнатія Брянчанінова: «Якщо Богові угодно дати тобі пізнання, то Він дасть свого часу і таким чином, якого не може уявити собі плотська людина», виглядає наступним чином: 1. Уведення до риторики. «Основи риторики для слухачів Вищих Свято-Володирських православних богословських курсів» як наукова і навчальна дисципліна у світлі відроджуваних традицій православного служіння (предмет і завдання, програма й основні поняття, міждисциплінарні зв'язки і творча сутність, духовні та методичні засади курсу); 2. Риторика та ораторське мистецтво (красномовство) як універсальна царина професійної і творчої діяльності православного богослова, місіонера і педагога. Специфіка духовного спілкування у світлі православного віровчення. Риторична культура православної людини (складники і критерії оцінки). Увага до своєї культури православного ратора як вияв християнської любові до своїх учнів і близьких; 3. Огляд історії риторики (від міфологічних витоків до неориторики ХХІ століття): основні етапи становлення риторичних шкіл і напрямків та їхні найяскравіші представники. Риторичний ідеал як центральна категорія порівняльно-історичної риторики та як найвища цінність у свідомості православної людини; 4. Класична модель ораторської діяльності «Оратор – Слово – Аудиторія» та її подальші інтерпретації. Загальні уявлення про систему законів і правил риторики крізь призму давньої (класичний риторичний канон) та сучасної традицій навчання риторичі. Заповідь християнської

любові як найвищий закон у діяльності православного богослова, місіонера і педагога; 5. Поняття про основні жанри (роди і види) красномовства. Характерні особливості шкільного, вузівського та академічного красномовства. Основні поняття про гомілетуку як жанр церковно-богословського (богословсько-церковного) чи духовного красномовства; 6. Основи майстерності публічних виступів: від наукової практики до мистецтва красномовства. Найважливіші засади полемічної майстерності православної людини.

Тематика практичних занять, що передується висловом прп. Антонія Великого «Не ті розумні, котрі вивчили вислови та писання древніх мудреців, але ті, у кого душа розумна, котрі можуть розрізнити добро від зла», виглядає так: 1. «Будьмо знайомі!»: попереднє знайомство-співбесіда зі слухачами Вищих Свято-Володимирських православних богословських курсів (вхідний контроль щодо їхніх ораторських здібностей; анкетування, опитування; мовленнєва розминка); 2. «Дар слова необхідно обробляти»: початкові настанови, рекомендації і поради щодо перших виступів слухачів курсів у новій для себе якості публічних мовців і православних педагогів-риторів; голос як головний інструмент учителя; артикуляційні вправи; техніка виразного читання і мовлення; взаємозв'язок техніки нашого мовлення з пластикою тіла; 3. «Заговори, щоб я тебе побачив»: невеличка самопрезентація (до 1,5–2 хв.) – найголовніші відомості про себе як про людину-християнина; 4. «Пізнай самого себе»: тема для короткого виступу (2,5–3 хв.) – як Ви розумієте завдання сучасного православного служіння і де відчуваєте місце своєї діяльності? (бажано з відео- чи, принаймні, з аудіозаписом заняття та подальшим його публічним переглядом й обговоренням); 5. «Et fonde!» («До джерел!»): підготовка до проголошення та власне виголошення фрагментів кращих зразків ораторської прози та поезії давнього і сучасного світу (до п'яти – семи фрагментів різних жанрів та різних історичних епох напам'ять); мистецтво запам'ятовування; 6. «Не багато хто робіться вчителями...»: залікове (підсумкове) семінарське заняття.

Подана й орієнтовна тематика занять для самостійного опрацювання [епіграф: «Аби що не здійснював би ти словом чи справою, май свідком совість свою, що здійснюване тобою робіться за Богом, і спасешся»(прп. Єфрем Сири)];

- «Спочатку було Слово...» (про походження і тлумачення біблійських крилатих висловів і цитат);
- «Внимай себе: что твориши и что глаголиши; да не в грех ти будет молитва твоя» (про молитву ангела молитви Селафіїла);
- «Як утримати язика свого від зла?» / «Язик мій – ворог мій» (за вченням і настановами святих отців);
- «Я вправляюсь у набутті простоти сердечної, від якої залежить спасіння...» / «Де просто – там ангелів зі сто» (про простоту і щирість у християнському спілкуванні, за святоотецькими настановами);
- «Не свідчи неправдиво проти ближнього свого» (про дев'яту

заповідь Закону Божого);

- «Живе слово мудрості духовної» (святоотецькі настанови і перестороги щодо гріха марнослів'я, балакучості, пишномовності);

- Акафіст «Слава Богу за все!» як зразок православної поезії та філософії; та ін.

Для факультативних занять у створеному Центрі риторичної культури, запропонована наступна діяльність [епіграф: «Радість моя, придбай мирний дух, і тоді тисяча душ спасеться біля тебе!» (прп. Серафим Саровський)]:

- Презентація творчої майстерні «Риторика любові, добра, милосердя»: «Уведення до храму Слова животворящого і благодатного»; знайомство з «Бібліотекою риторичних знань від А до Я»;

- «Уміння просто і красиво говорити – ціла наука» (натомість риторичної абетки для православного богослова, місіонера і педагога);

- «Я світла слава і розумна сила» (хрестоматійний екскурс до духовних засад риторики);

- «Ну що, здавалось би, слова...» (осмислення потреби православної людини наближення до Бога – обоження – через антологію духовної філософії, музики, прози і поезії);

- «Що за жінки у християн!..» (розмірковування про призначення жінки-християнки);

- Любов істинна як найвища форма спілкування у колі віруючих людей (духовна бесіда);

- «Дивний Бог у святих Своїх!..»: відкрите заняття як приклад практичного проведення уроку на вшанування пам'яті святих угодників Божих і наших Небесних покровителів;

- «Похвала Пресвятій Богородиці» (відкритий урок християнської любові, добра, милосердя);

- Поняття про духовну природу та прояви Слова животворящого і благодатного («Спочатку було Слово...»);

- Риторика та красномовство у Старому і Новому Завітах. Метафоричність мови Священного Писання і Священного Передання; та ін.

Висновки і перспективи. У статті викладено важливі аспекти вивчення духовного потенціалу ціннісно зорієнтованої риторики (духовного красномовства) у формуванні риторичного ідеалу сьогодення. Риторичний ідеал як центральна категорія порівняльно-історичної риторики та як найвища цінність у свідомості людини-християнина розглядається у контексті історії риторики – від міфологічних витоків до неориторики ХХІ століття; також це поняття наскрізно проходить через усю риторикознавчу тематику у світських і духовних закладах освіти. Зауважено на сутності й завданнях досліджуваного питання з огляду на непересічне значення традицій вітчизняної риторикознавчої спадщини, яка займає центральне місце при підготовці майбутніх філологів, філософів, журналістів, істориків,

педагогів, священників; ураховано багаторічний досвід риторикознавчої роботи авторки зі студентами Київського національного університету імені Тараса Шевченка і слухачами Вищих Свято-Володимирських православних богословських курсів у світлі християнських цінностей, зокрема розгляд нового проекту навчального посібника «Основи риторики» (К., 2014). Роботу виконано у рамках тематики Всеукраїнської науково-практичної конференції «Християнські цінності в системі освіти: теорія, традиції, практика» (Умань, 11 листопада 2014 р.) з огляду на аксіологічний підхід до формування особистості фахівця – перспективної тенденції сучасної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Щербакова Е. А. Встречи с риторикой любви, добра и милосердия как возможность глубокого осознания студентами духовных основ новой учебной дисциплины / Е. А. Щербакова // Риторика в системе гуманитарного знания : тез. VII Междунар. конф. по риторике (М., 29–31 янв. 2003 г.) / Гос. ин-т рус. яз. им. А. С. Пушкина. – М., 2003. – С. 382–385.
2. Щербакова Е. А. «Дивен Бог во святых своих!..»: к почитанию святых угодников Божиих как духовных покровителей православного учительства (в помощь обучающим и обучающимся риторике) / Е. А. Щербаковой // Современная риторика в общественно-речевой и педагогической практике: мат. XVII Междунар. науч.-практ. конф. (М., 30 янв. – 1 февр. 2013 г.) / ред.-сост. В. И. Аннушкин. – М.; Ярославль : Ремдер, 2013. – С. 485–491.
3. Щербакова Е. А. Духовно-нравственное содержание целей, задач и возможностей курса «Основы педагогической риторики» для православных педагогов, или Как говорить о вере, надежде, любви в современном информационном обществе / Е. А. Щербаковой // Наук. зап. Луган. нац. ун-ту. – Вип. 8. Сер. «Філол. Науки»: зб. наук. праць [Предъявления мира в гуманитарных дискурсах XXI столетия] / Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ : Вид-во ДЗ ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2009. – С. 257–271.
4. Щербакова Елена. К проблеме становления новой языковой личности в условиях аудиовизуальной православной журналистики: ценностно-ориентированный подход / Елена Щербакова // Журналістыка – 2006: Тэорыя. Практыка. Творчасць : мат. 8-й Міжнар. навук.-практ. канф., присвечанай 85-годдзю Беларус. дзярж. ун-та. Вып. 8 / рэдкал.: С. В. Дубовік (адк. рэд.) і ін. – Мн., 2006. – С. 207–209.
5. Щербакова Е. А. Курс «Основы педагогической риторики» для православных педагогов / Е. А. Щербакова // Коммуникативные исследования 2007 : сб. межвуз. ст. / Науч. ред. И. А. Стернин. – Воронеж : Истоки, 2007. – С. 158–160.
6. Щербакова О. А. Нові парадигми у галузі риторичної освіти та виховання студентської журналістської молоді крізь світло

- відродження християнських цінностей / О. А. Щербакові // Виховання і культура. – 2007. – № 1–2 (11–12) : мат. Міжнар. наук.-практ. конф. «Християнські цінності в освіті та вихованні» (Одеса, 2007). – С. 280–284.
7. Щербакова Е. А. «О риторическом искусстве» Феофана Прокоповича в собрании «Библиотеки риторических знаний»: к пользе современного прочтения / Е. А. Щербакова // Актуальные вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков: ст. и мат. Четвёртой Междунар. науч. конф. (СПб., 21–22 февр. 2012 г.) : В 2 т. – СПб. : Гос. полярная академия, 2012. – Т. 2. – С. 59–64.
 8. Щербакова О. А. Основи педагогічної риторики : автор. навч. програма для слухачів Богословсько-педагогічних курсів Всеукраїнського Православного педагогічного товариства / Авт.-укл. О. А. Щербакова; Всеукр. Православ. пед. тов-во, Богословсько-пед. курси. – К., 2007. – 32 с.
 9. Щербакова О. А. Особливості лінгвориторичної освіти та виховання студентської мас-медійної молоді / О. А. Щербакова // Збірник наук. робіт Міжнар. наук. конф. «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії» / за заг. ред. О. С. Черемської. – Харків : Вид. ХНЕУ, 2008. – Ч. III. – С. 270–276.
 10. Щербакова Е. А. Риторический идеал в логосфере аудиовизуальной медиакультуры: попытка интегративного моделирования / Е. А. Щербакова // Язык и социум : мат. VII Междунар. науч. конф. (Мн., 1–2 дек. 2006 г.) : В 2 ч. / под общ. ред. Л. Н. Чумак. – Мн. : РИВШ, 2007. – Ч. 2. – С. 212–215.
 11. Щербакова Олена. Риторичні знання як базова категорія в аудіовізуальній сфері професійної і творчої діяльності православного журналіста-оратора / Олена Щербакова // Творчі та організаційні особливості функціонування сучасного медійного простору : зб. наук. праць / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», Галицький ін-т ім. В'ячеслава Чорновола. – Тернопіль ; Львів : ЛА «Піраміда», 2008. – Т. 1. – С. 283–288.
 12. Щербакова О. А. Світовий інформаційний простір потребує нашого захисту, або Риторика любові як духовна першооснова образу життя творчої особистості на межі століть / О. А. Щербакова // Науч. записки Луган. гос. пед. ун-та. Сер. «Филол. Науки»: сб. науч. трудов [Структура и содержание связей с общественностью в современном мире] / Луган. гос. пед. ун-т. им. Т. Шевченко. – Луганск : Альма Матер, 2002. – С. 318–327.
 13. Щербакова Е. А. Структурно-содержательные компоненты авторского проекта учебного пособия «Основы педагогической риторики для православных педагогов» / Е. А. Щербакова // Риторика и культура речи: наука, образование, практика : мат. XIV Междунар. науч. конф. (Астрахань, 1–3 февр. 2010 г.) / под ред. Г. Г. Глинина. – Астрахань : Издат. дом «Астраханский университет», 2010. – С. 195–199.